

PALEOLITDAN TEMIR DAVRIGACHA MARKAZIY OSIYODA QUROL-
ASLAHANING TARAQQIYOTI

THE DEVELOPMENT OF WEAPONS IN CENTRAL ASIA FROM THE
PALEOLITHIC TO THE IRON AGE

РАЗВИТИЕ ОРУЖИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ОТ ПАЛЕОЛИТА ДО
ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

Muxammadov Zohidjon Aliboy o'g'li,
Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
G-mail: muhammedovbegzod52@mail.com
Tel: +998940349296

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Markaziy Osiyo mintaqasida ov va harbiy qurollarning shakllanishi hamda takomillashuvi tarixiy jihatdan tahlil qilingan. Unda paleolit, mezolit, neolit, eneolit va bronza davrlarida qurol-aslahalarning shakli, materiali va vazifasidagi o'zgarishlar yoritilgan. Shuningdek, qurollarning ovchilik, himoya va harbiy faoliyatdagi o'rni, ularning xo'jalik taraqqiyoti, metallurgiya rivoji va qurolsozlik an'analari bilan bog'liqligi ochib berilgan. Maqolada qurol-aslahalarning Markaziy Osiyo xalqlari moddiy madaniyati va harbiy san'atining muhim tarkibiy qismi ekani asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *Markaziy Osiyo, ov qurollari, harbiy qurollar, paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza davri, qurol-aslaha, qurolsozlik.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются история формирования и этапы совершенствования охотничьего и военного оружия в регионе Центральной Азии. Освещаются изменения формы, материала и функций оружия в эпохи палеолита, мезолита, неолита, энеолита и бронзового века. Особое внимание уделено роли оружия в охоте, защите и военном деле, а также его связи с развитием хозяйства, металлургии и традиций оружейного ремесла. В статье обосновывается, что оружие являлось важной составной частью материальной культуры и военного искусства народов Центральной Азии.*

Ключевые слова: *Центральная Азия, охотничье оружие, военное оружие, палеолит, мезолит, неолит, энеолит, бронзовый век, вооружение, оружейное ремесло.*

Abstract. *This article examines the historical formation and development of hunting and military weapons in Central Asia. It analyzes the changes in the form, material, and functions of weapons during the Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Eneolithic, and Bronze Age periods. Special attention is given to the role of weapons in hunting, defense, and warfare, as well as to their connection with the development of economy, metallurgy, and weapons craftsmanship. The article argues that weapons constituted an important component of the material culture and military art of the peoples of Central Asia.*

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Keywords: *Central Asia, hunting weapons, military weapons, Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Eneolithic, Bronze Age, armament, weapon craftsmanship.*

Markaziy Osiyo hududida ovchilik va harbiy qurollar tarixi ibtidoiy jamoa davriga borib taqaladi. Ibtidoiy jamoadagi guruhlar qo‘riqlab ov qilish va o‘z hududini himoya qilish uchun dastlab yog‘och, tosh va suyakdan yasalgan sodda asboblardan foydalanganlar[1]. Paleo-mezolit davrida Farg‘ona vodiysidagi Obishir, Qo‘shilish kabi g‘or va ochiq makonlardan topilgan mikrolit tosh qurollar – qadamalar, pichoq uchlari, qirg‘ichlar va teshgichlar – kichik geometrik shakli va turfa xilligi bilan ajralib turadi[2]. Ular yog‘och yoki suyak soplarga qotirilib kamon o‘qining uchi, o‘roq va teriga ishlov berish quroli sifatida ishlatilgan. Shuningdek, mezolit davrida retushlangan mayda pichoqlar bilan birga yirik tosh boltalar hampaydo bo‘lib, o‘rmon zonasidagi qo‘pol yog‘och ishlari va jangovar maqsadlarda qo‘llanilgan. Mezolitdan neolitga o‘tish jarayonida termachilik va ovchilik bilan birga dehqonchilik paydo bo‘lishi bilan qurollarda ham ixtisoslashuv yuzaga keldi: odamlar terini oshlash, to‘r to‘qish va baliq ovlash uchun maxsus moslamalar yaratganlar.

Neolit oxirida va eneolit davrida Markaziy Osiyoda mis metallurgiyasi paydo bo‘ldi. Mezolit mikrolitlari o‘rnini asta-sekin misdan yasalgan pichoqlar, keskiralar va nayzalar egallay boshladi. Bu jarayon bronzaning kashf etilishi bilan tezlashdi: mis va qalay qorishmasidan tayyorlangan bronza misga qaraganda qattiqroq hamda qulayroq eriganligi sababli jangovar va mehnat qurollarining turi ko‘paydi. Bronza qurollarning qattiqligi va ularga ishlov berish osonligi mis qurollarni siqib chiqardi. Bronza 700–900 °C haroratda erigani uchun har bir xo‘jalikda sovut, xanjar, nayza va boshqa qurollar quyish imkoniyati paydo bo‘ldi[3]. Miloddan avvalgi II ming yillikning o‘rtalaridan boshlab Andronovo va Tozabog‘yob madaniyatlariga mansub chorvador qabilalar ham metall qurollardan foydalandi; O‘rta Osiyoning janubiy hududlaridagi dehqonchilik vohalarida esa so‘nggi bronza davriga kelib qilich, qalqon, dubulg‘a kabi jangovar qurollar mukammallashdi.

Qurol-aslaha yasash Markaziy Osiyo hunarmandlari uchun alohida san‘at turi bo‘lgan. O‘zbek ustalari qinli hanjar va qilichlar, sovut, qalqon, dubulg‘a, yugan hamda oyboltalarni nafosat bilan bezaganlar[4]. Bronza davridan to XIX–XX asrlargacha cho‘zilgan bu an‘analar orqali qurolsozlar taqishli naqshlar va metall bezaklarni qo‘llab, qurolni nafaqat harbiy asboblarga, balki amaliy san‘at namunalari ga aylantirdilar. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” kabi qadimiy manbalarda yoy va kamon (ya), yoy ipi (kiris), nayza (sin), qalqon va cho‘qmorlar haqidagi leksik birliklar berilgan bo‘lib, turkiy xalqlarning XI asrdagi qurol-yarog‘ turlari va ularning atamaları haqida tasavvur beradi[5]. O‘zbek terminologiyasining tadqiqotchilari ov va harbiy qurol-yarog‘ atamalarining bir qismi arab va fors tillaridan kirib kelganini, masalan, “zambarak” (to‘p), “qazan” (og‘ir top) va “tufang” (miltiq) so‘zlari bilan mahalliy “hanjar” va “qilich” atamaları yonma-yon ishlatilganini qayd etadilar. Bu atamalarning shakllanishi Markaziy Osiyo xalqlarining qo‘shni sivilizatsiyalar bilan harbiy aloqalari va qurolsozlikda tajriba almashganini ko‘rsatadi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Markaziy Osiyoda ov va harbiy qurollar takomillashuvi tabiiy-geografik sharoit, xo'jalikning rivojlanishi va siyosiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ibtidoiy jamoadagi chaqmoqtosh mikrolitlardan boshlab bronza davrining quymalariga, keyinchalik esa noyob bezakli qilich va nayzalargacha uzluksiz taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Ushbu jarayon mintaqada ovchilikdan chorvachilik va dehqonchilikka o'tish, turar-joylarning rivojlanishi hamda dastlabki davlat tuzilmalarining vujudga kelishi bilan birga kechdi. Shu tariqa, qurol-aslahalarning shakli va materialidagi o'zgarishlar Markaziy Osiyo xalqlarining xo'jalik madaniyati va harbiy san'atining muhim yo'nalishlaridan birini tashkil etdi.

Ibtidoiy jamoadan bronza davrigacha bo'lgan qurollar evolyutsiyasi

Paleolit va mezolit qurollari

Paleolit davrida odamzodning yashash uchun kurashi asosan hayvonot olamiga bog'liq bo'lib, qurollar ham ovchilik va o'zini himoya qilish uchun yaratilgan oddiy asboblardan iborat edi. Tanzaniya, Efiopiya va Afrikaning boshqa hududlarida topilgan Olduvay madaniyati namunalari orasida qo'lbola tosh bolta va cho'qmorlar miloddan avvalgi 3 million yillarga taqaladi [6]. Markaziy Osiyoning Selungur g'ori va boshqa qo'nimlarida uchragan paleolit asboblari ham arxaik tosh qurollarning keng tarqalganidan dalolat beradi. Bu davrda odamlar qo'llari bilan tutib ishlatadigan og'ir tosh bolta yordamida ildiz va tugunaklarni qazib olgan, hayvon go'shtini bo'laklagan, terilarning junini artib tozalaganlar va shu kabi ishlarni bajarishda qulaylik bo'lishi uchun oddiy yog'och qurollar yasaganlar. Asta-sekin bu qo'pol bolta va cho'qmorlar ikki tomonlama qirrali qilib qayrilgan holda yasalib, sopga o'rnatilgan nayza va chopqilar kabi qo'shimcha qurollarga aylana bordi. Ovchilik hamkorlikda amalga oshirilgani uchun qurollarning o'lchami va shakli ovlanayotgan hayvon turiga moslashtirildi, bu esa guruhning ov samaradorligini oshirdi.

Mezolit davriga kelib, mikrolit asbob-uskunalar keng qo'llanila boshlandi. Farg'ona vodiysi, Zarafshon va Toshkent viloyatlaridan topilgan obidalar shuni ko'rsatadiki, mayda tosh pichoqlar, qirg'ichlar, teshgichlar va uchli o'qlar yog'och yoki suyak soplarga birlashtirilib, kamon o'qi, o'roq pichog'i, baliq ovlash nayzasi sifatida ishlatilgan [7]. Odamlar kamon va o'qning ixtirosi bilan hayvonlarni uzoq masofadan nishonga olish imkoniga ega bo'ldilar; bu esa yirik hayvonlarni avvalgiday yaqinlashmay ovlashga va xavfsiz ovni tashkil etishga yordam berdi. Mezolitda baliq ovlash va suv havzalari atrofida yashash ko'payishi to'r to'qish, qarmoq va g'ilof kabi yangi ov qurollari va vositalarni kashf etishga olib keldi. Odamlar teridan kiyim va boshpana tayyorlay olishlari bilan birga, ovchilik qurollarini ishlatish va yasashda ham ko'p tajriba to'pladilar. Mezolit davridagi mikrolitlar keyingi bronza asri qurollarining dastlabki kichik shakldagi prototiplarini yaratdi: geometrik shakldagi uchirindilar keyinchalik suyak va metallar bilan almashtirildi.

Neolit va eneolit qurollari

Neolit davrida odamlar dehqonchilikka o'ta boshlashi bilan qurollar ishlab chiqarish tizimida ham katta o'zgarish sodir bo'ldi. Hozirgi Qozog'iston va O'zbekiston hududlarida joylashgan neolit yodgorliklarida tosh ketmon, supurgi va keskir pichoqlar ko'plab topilgan. Ushbu davrda ehtiyojga qarab qurollar ixtisoslashdi: ba'zi pichoq va o'tkir toshlar ovlarda

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

qo'llanila boshlangan, boshqalari gavdani to'sib turuvchi qalqon va qo'l qalqon (sovut) sifatida ishlatilgan. Turlicha usulda jilo berib tayyorlangan boltalar yog'ochni yanchish va to'siqlarni buzishda qo'llangan. Oxirgi neolit va eneolit davrida metallurgiya uchun asos bo'lgan mis rudalari ham o'zlashtirila boshlandi. Odamlar misning yumshoq ekanini, uni qizdirib bolta va pichoq shaklida quyish mumkinligini payqadilar. Qadimiy Sarazm[8] (hozirgi Tojikiston), Sopollitepa va Tozabog'yob yodgorliklari bu davrda mis qurollar keng tarqalganini tasdiqlaydi: Bu joylardan misdan yasalgan xanjar, yotqizma o'q uchlari, qozonchoq va bilaguzuklar topilgan. Mis qurollar toshdan ko'ra mo'rt bo'lgan bo'lsa-da, uni qayta eritib istalgan shaklga keltirish mumkin edi; ularning silliq yuzasi va metallarning nur taratishi qurollarni bezak sifatida ham ishlatishga turtki berdi.

Bronza davrida qurolsozlik

Bronza – mis va qalay qotishmasi – Markaziy Osiyoda miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalaridan boshlab keng tarqaldi. Yangi qotishma misga qaraganda qattiqroq hamda past haroratda erishi tufayli pichoq, hanjar, nayza va o'q uchlarning sifati va mustahkamligi oshdi. Bronza qurollarining turlari ham kengayib, og'ir jangovar bolta, qo'l qalqon, dubulg'a va zirhli nimcha (sovut)lar tayyorlana boshlandi. Bronza asboblarni shunchaki uy xo'jaliklarida ham eritish imkoniyati bo'lganligi sababli har bir qabila yoki sulola o'z ustaxonalarida shu kabi qurollarni yasab chiqara olgan[9]. Metallni eritish uchun sopol o'choqlar qurildi, qora metall kukunini eritib quyma qoliplarga tushirgan ustalar har bir qurolga o'ziga xos bezak va belgilar (tamg'a) qo'yganlar. Bu davrda qurolsozlik hunari kasb sifatida shakllana boshladi; sochmoqlar, nayza uchlari va qilichlar bilan bir qatorda uy-ro'zg'or buyumlari ham tayyorlanar edi. Bronza davrining oxiriga kelib, O'rta Osiyo janubida sug'oriladigan dehqonchilik asosida rivojlangan yirik aholi manzillari – Sopollitepa, Jarkutan, Tazabog'yob – paydo bo'ldi. Bu markaziy qishloq-manikulativ makonlar atrofida qurolsozlik ustaxonalarining ko'payishi, mahalliy mudofaa qurollarining takomillashuvi va ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishi kuzatildi.

Temir davri va ilk davlatlar

Temir metallurgiyasining joriy qilinishi

Temir – tabiatda eng ko'p tarqalgan metall bo'lsa-da, uni erish va ishlash bronzaga qaraganda ancha qiyin edi. Dastlab temir nodir bezak sifatida ishlatilgan bo'lsa, miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda temir qurollar keng tarqala boshladi. Markaziy Osiyo hududida topilgan dastlabki temir pichoqlar va o'q uchlari miloddan avvalgi VIII asrlarda yasala boshlangan[10]. Temirning erish harorati (taxminan 1530 °C) baland bo'lgani uchun, ilg'or ustalar maxsus sopol kub tayyorlab, havodan puflovchi qamish yoki novdalar yordamida haroratni oshirgan va temir rudasini ko'mir bilan qo'shib eritganlar. Hosil bo'lgan temirli g'ovak massa (kuyov) sovutilib, qayta qizdirilib bolta, pichoq, qilich, o'roq va temir zanjir sifatida qalinlashtirilgan. Ustalar orasida temir qurol yasash usullarini sir tutish odati paydo bo'lib, ular ko'pincha yong'inning ruhiy kuchiga ishonar edilar; bu jarayon natijasida temirchilik afsonalarda muqaddas hunar sifatida madh etildi [11].

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo hududida ov va harbiy qurollarning shakllanishi hamda takomillashuvi ibtidoiy davrdan boshlab xo‘jalik, tabiiy-geografik muhit va ijtimoiy taraqqiyot bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangan. Dastlab tosh, yog‘och va suyakdan tayyorlangan sodda qurollar keyinchalik mikrolitlar, mis va bronza qurollar bilan almashib, ularning shakli, vazifasi va foydalanish doirasi yanada kengaygan. Bu jarayon qurol-aslahalarning nafaqat ovchilik va himoya vositasi, balki Markaziy Osiyo xalqlari moddiy madaniyati, hunarmandchiligi va harbiy san’atining muhim tarkibiy qismi bo‘lganini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ражабов Р. Қадимги Шарқ ҳарбий санъати. “Янги аср авлоди” нашриёти. – Тошкент. 2018. – Б. 12
2. Исламов У. Тимофеев В. Культура каменного века Центральной Ферганы. Изд. «ФАН». – Ташкент. 1986. – С. 116.
3. Кузмина Е.Е. Металлическая изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии. Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. В4-9. Изд. «НАУКА». – Москва. 1966. – С. 26
4. Дониёров А., Бўриев О., Аширов А. Марказий Осиё халқлари этнологияси. “NIF-MSH” нашриёти. –Тошкент. 2020. –Б. 66
5. Бобоев Ҳ. Ўзбек терминологияси. Ёшлар нашриёт уйи. – Тошкент. 2019. – Б. 39-40.
6. Рауп Д. Стенли С. «Основы палеонтологии». – Москва. 1974. – С. 21
7. Мезолит СССР. Археология СССР с древнейших времен до средневековье. II том. Изд. «НАУКА». – Москва. 1989. –С. 152.
8. Литвинский Б.А. О топорах эпохи бронзы из Таджикистана//Изв. ООИ АН ТаджССР, в а 1/24/. - Сталинабад, 1961. - С. 59.
9. Исаков А.И. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зеравшанской долины раскопки 1977-1983 гг. – Душанбе. 1991. – С. 132.
10. Асқаров А. Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан лавҳалар. “ФАН”. – Тошкент. 2023.
11. Иванов П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. – Л-М. 1932. – С. 18